

УДК 930.253:091:355.453] (477.65) «17»: 027.54 (477-25)

Архів фортеці св. Єлизавети – цінний фонд Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського

С.С. Дідик

*Запорізький державний медичний університет,
fableiii14@gmail.com*

Ключові слова:

Архів фортеці Св. Єлизавети, Єлизаветград, Південна Україна, справи, документи, Інститут рукопису, архівний фонд, опис.

У статті робиться спроба привернути увагу дослідників до архіву фортеці Св. Єлизавети. Архів фортеці Св. Єлизавети – цінний архівний фонд. Але на сьогоднішній день він залишається маловідомим широкому загалу дослідників. У наш час архів зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В.Вернадського в фонді під номером ІХ. Документи архіву фортеці Св. Єлизавети є цінним джерелом для дослідження історії Південної України XVIII століття та краєзнавчих студій. Щоб архівними матеріалами фонду було зручно користуватися, слід зробити анотацію і опис всіх справ архіву. Для більшої доступності матеріалів фонду широкому колу фахівців, треба розпочати публікацію найбільш важливих, цікавих і цінних документів.

The archive of the St. Elizabeth's fortress is a valuable fund of the Institute of Manuscripts of National Library of Ukraine Vernadsky

S. Didyk

Zaporizhzhia State Medical University

Key words:

The archive of the St. Elizabeth's fortress, St. Petersburg, the Southern Ukraine, files, documents, the Institute of manuscript, archival fund, description.

The article makes an attempt to attract the attention of researchers to the archive of the St. Elizabeth's fortress. The archive of the St. Elizabeth's fortress is a valuable archive fund. But, nowadays it remains little known to the general public of the researchers. Nowadays, the archive is kept in the Institute of Manuscripts of Vernadsky Central Scientific Library in the fund at number IX. Documents of the archive of the St. Elizabeth's fortress is a valuable source for studying the history of Southern Ukraine of the XVIII century. Materials of the fortress's archive could be used by historians and local historians in the course of research on such topics as the Gaydamak movement in the Right-Bank Ukraine; the Zaporozhye Cossacks in recent years; foreign relations of Russian officials; the military history of the 18th century; the settlement of the South Ukrainian land and trade relations in the region and others.

«The archive of St. Elizabeth's fortress» is a particularly valuable array of sources on the history of the Novoslobodsky Cossack regiment. It is in the IX Fund that the most important documents are compactly stored that will allow us to trace the history of Novoslobodsky Cossacks.

Due to the careless attitude to the storage of the documents a considerable number of the «Archive of the St. Elizabeth's fortress» documents have been spoiled and lost to the researchers. But the existing array of 23,000 units of storage can become a powerful base for the further studies of the regional history of the second half of the 18th century and the beginning of the 19th century.

Despite the use of the archive documents by the researchers of the XIX, XX and XXI centuries and the writing of powerful works on the history of the south of Ukraine, a large array of the documents has never been used. These documents are still waiting for their researcher.

To make the archival materials of the fund convenient to use, you should make an annotation and a description of all files in the archive. To make the materials of the fund more accessible to a wide range of the specialists, it is necessary to start publishing of the most important, interesting and valuable documents.

Архів фортеці Св. Єлисавети – комплекс архівних матеріалів, які зберігаються в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В.Вернадського. У фонді під номером IX зберігається приблизно 23 тисячі справ. Хронологічно документи архіву охоплюють 1753 по 1821 роки [1]. Ці документи мають неабияке значення в першу чергу для краєзнавчих студій. Масив документів фортечного архіву дозволяє дослідити процеси залюднення і господарського освоєння півдня України, Гайдамацький рух на Правобережній Україні (особливо події Коліївщини), військову присутність російської влади у регіоні і ін.

Проблема полягає у тому, що не зважаючи на свою цінність, архів фортеці Св. Єлисавети так і залишається маловідомим широкому загалу дослідників. Тому дана стаття – це спроба привернути увагу дослідників до згаданого архіву та його найбільш цінних документів.

Свого часу робилося кілька спроб описати і впорядкувати архів та навіть були видані деякі з його матеріалів. Це були як дослідники-аматори, так і професійні історики: Г.Соколов [2], В.Ястребов [3], Є.Касянов [4], І.Лисоченко [5]. Але робота не була завершена. Про сам архів писали Т.Якубова [6], К.Домрацька [7], В.Хмарський [4]. Особливу увагу заслуговує стаття С.Шевченко «Доля архіву фортеці Св. Єлисавети (друга половина XVIII – XIX ст.)». Історик, залучивши документи Державного архіву Кіровоградської області (ДАКО), піднімає проблему збереження архіву, розглядає перші спроби його дослідження, та особливо акцентує увагу на обставинах передачі документів до Києва [8, с. 194].

Ми ставимо перед собою завдання розглянути історію фортечного архіву від моменту його виявлення у 1835 році до сьогодення. Ми хочемо привернути увагу майбутніх дослідників до певних архівних справ, які представляють, на нашу думку, найбільшу цінність. Сподіваємося, що наша стаття стане у нагоді історикам і краєзнавцям, які досліджують історію як Південної України та і регіональну історію Кіровоградщини, Черкащини, Миколаївщини, Херсонщини, Дніпропетровщини.

Дослідники зверталися до частини матеріалів архіву фортеці Св. Єлисавети і використовували їх у своїх дослідженнях. Так, член Одеського товариства історії і старожитностей Г.Соколов на основі матеріалів фортечного архіву надрукував свою розвідку «Историческая и статистическая записка о военном городе Елизаветграде» [2]. Документами архіву, опублікованими В.Ястребовим, активно користувався дослідник Є.Загорський і написав роботу «Очерки по истории

Славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке» [9]. На матеріалах архіву ґрунтуються дослідження С.Шамрая «До історії залюднення степової України (Крилівщина і Лизавецщина)» [10], Н.Полонської-Василенко «Заселення Південної України в першій половині XVIII століття (1734–1775)» [11]. В наш час матеріали архіву були використані дослідниками О.Посунько «Історія Нової Сербії і Слав'яносербії» [12], А.Пивоваром. Автор даної статті активно використав документи архіву фортеці Св. Єлисавети у своєму дисертаційному дослідженні «Новослобідський козацький полк (1753–1764 рр.)» [13]. Кожен з названих науковців, розробляючи своє дослідження, користувався документами фортечного архіву, але загальний обсяг використаних ними документів був незначним в порівнянні з загальною кількістю одиниць зберігання. Тому основний масив документів архіву фортеці залишається не використаним, не введений до наукового обігу і ще чекає свого часу.

Архів фортеці Св. Єлисавети формувався у процесі функціонування фортеці Св. Єлисавети, яка була важливим стратегічним пунктом, одним з оплотів російського панування на південноукраїнських територіях у 2-й половині XVIII ст. Протягом 1753–1764 років фортеця була місцем перебування вищого російського командування на півдні України. Також фортеця була важливим адміністративним центром регіону, центром Нової Сербії та Новослобідського козацького, згодом Єлизаветградського пікінерного, полку. З 1775 року Єлизаветинська фортеця втрачає своє оборонне значення. У 1784 році з фортеці до Херсону вивезено всю артилерію. З 1785 року вона перетворюється на місто Єлизаветград (у 1924–1934 рр. – місто Зінов'євськ, 1934–1939 рр. – місто Кірово, потім протягом 1939–2016 рр. – місто Кіровоград. У наш час місто Кропивницький – адміністративний центр Кіровоградської області) [14; с. 147-148; 15, с. 362].

Оскільки фортеця була важливим центром управління регіоном, у ній розміщалися комендантська, згодом гарнізонна канцелярія та канцелярія Новослобідського полку. Комендантська канцелярія почала діяти ще до заснування самої фортеці. Восени 1752 року, приблизно за рік до початку будівництва фортеці, був призначений її комендант, який до побудови фортеці мав розміщуватися в місті Архангельському [16].

Можна констатувати, що вже тоді стан зберігання архіву комендантської канцелярії був незадовільний. Про це свідчить доповідна записка полковника Сакена: «приміщення сире, під час дощів усі документи лежать у воді і щоденно

псуються, а значна частина повністю загинула». Поточне діловодство велося в канцелярії, приміщення якої з початком дощу ставало малопродатним для роботи [5, с. 29; 8, с. 195]. Ми акцентуємо на цьому увагу, тому що і надалі документи фортечного архіву будуть зберігатися не належним чином, що приведе до їх псування і знищення у майбутньому.

Архів фортеці був виявлений в 1835 році дослідником, членом Одеського товариства історії і старожитностей А.Скальковським. Слід зазначити, що довгий час члени саме цього товариства намагалися впорядкувати архівні справи, працювали з документами архіву, вводили їх до наукового обігу і частково навіть друкували їх. Член Товариства Г.Соколов звернувся в 1840 році до Товариства з пропозицією оглянути архів. Дозвіл для роботи в архіві дослідник отримав за сприянням самого губернатора М.Воронцова. В грудні Г.Соколов приступив до роботи і згодом представив товариству 37 копій документів архіву скасованої на той час фортеці Св. Єлизавети. Саме Г.Соколов був першим, хто зробив спробу скласти описи фортечного архіву. Вже в листопаді 1844 року він повідомив Товариству, що завершив роботу і додав список на 159 сторінках, які включали 169 одиниць документів. Матеріали охоплювали період з 1753 по 1800-і роки і торкались, в основному, історії Нової Сербії і Новослобідського полку. За цей титанічний труд Г.Соколову була оголошена подяка. Але, на превеликий жаль, складений опис було призначено для відомчого використання і відправлено до департаменту Генерального штабу, а самі архівні справи залишилися у розпорядженні Другого резервного кавалерійського корпусу. Хоч деякі документи Г.Соколов все ж таки передав Товариству, і згодом вони були опубліковані [4, с. 174-175].

Після 1844 р. частина документів архіву фортеці Св. Єлизавети була вивезена до Петербурга. Сьогодні ці документи у складі колишнього Військово-ученого архіву зберігаються в Російському державному воєнно-історичному архіві (фонди 410, 412) у Москві [7, с. 179-183; 8, с. 195-196]. С.Шевченко зазначає, що таким чином було віддалено з Інгулу до далекої Неви частину комплексу документів з регіональної історії. Основна ж частина документів так і залишилася на місці у розпорядженні другого резервного кавалерійського корпусу [8, с. 195-196].

Пізніше, в 1866 році, в архіві фортеці Св. Єлизавети працював предводитель дворянства Херсонської губернії Є.Касянов. Він повідомив Товариство, що більшість архівних матеріалів були ог-

лянуті ще в 1843–1844 роках його попередником Г.Соколовим. Та його попрохали продовжити роботу. Є.Касянов оглядав матеріали архіву, знімав копії з найцінніших, на його і Товариства думку, документів. Через деякий час Є.Касянова було призначено Мінським цивільним губернатором і з його від'їздом в 1868 році припинилися роботи в фортечному архіві [4, с. 196-197]. Мабуть завдяки відданій роботі Г.Соколова і Є.Касянова були зняті копії з деяких документів фортеці, які зараз зберігаються в фонді Одеського товариства в тому ж таки Інституті рукопису ЦНБ [17].

До 1876 р. документи фортеці Св. Єлизавети зберігалися в Єлисаветградському міському архіві. Потім Єлисаветградська дума під виглядом документів з історії запорозьких козаків передала архів Київському університету. Реальні причини передачі архіву можливо криються в умовах, у яких зберігалися документи в Єлисаветградському міському архіві. Вони довгий час зберігалися в неналежних умовах, що призвело до псування і втрати значної частини документів. Вірогідно, міська дума, передаючи архів Київському університету, намагалася таким чином позбавитися цього комплексу джерел і зняти з себе відповідальність за подальшу долю документів.

Свою версію, чому передали документи архіву до Києва висловлює С.Шевченко. Він наголошує, що їх передали з метою врятувати важливі історичні матеріали для науки, наскільки це ще було можливо. Наголошує, що А.Скальковський прохав передати архів до Одеси. Тим більше, вже і так частина документів туди вже була передана. Але кияни не радили передавати архів до Одеси, до «міста ще без історії і без нації» та ще й з іноземцями. Тому було вирішено відправити архів до Києва. І рішення про передачу архіву місцева влада – міська дума, прийняла вже на другий день, практично одногосно. Дослідник С.Шевченко обурюється, що у Єлисаветграді не виявилось істориків, краєзнавців, військовиків, зацікавлених минушиною, які б зрозуміли реальну вартість цих документів для дослідження історії краю. Так град на Інгулі втратив великий масив документів. Водночас, можливо, завдяки перевезенню до Києва вони збереглися фізично в дорадянський, воєнний, революційний та інші часи [8, с. 197].

В 1886 році, коли архів фортеці Св. Єлизавети вже перебував у Києві, ще один член Товариства – В.Ястребов оглянув його документи. Пізніше у черговому томі «Записок Одесского общества истории и древностей» дослідник опублікує статтю, присвячену фортечному архіву. У ній робиться спроба охарактеризувати архів, подати

стислий огляд архівних справ визначити цінність документів. В.Ястребов зазначає, що архів нараховує всього 24 папки, або 433 зв'язки, в яких приблизно 30 тисяч аркушів. Справи охоплюють період з 1753 по 1821 рр. При тому, що справи власне архіву фортеці Св. Єлизавети обмежується 1753 – 1784 рр. Вони становлять більшість справ – 15 папок з 24 (286 зв'язок справ з 433). Решта – 9 папок (147 зв'язок) відносяться до періоду 1784 – 1821 рр., коли вже фортеця перетворилася на місто Єлизаветград. Переважно це справи кінно-егерського корпусу. Дослідник констатує, що найбільшу цінність для дослідників представляють справи першої частини архіву. Це переважно справи канцелярій – комендантської, гарнізонної, провінційної, та канцелярії Новослобідського казачього полку [3, с. 548-593].

В.Ястребов зазначає, що архів виявляється неповним, оскільки не завжди можна прослідити справу від початку до її кінця. Самі архівні справи у поганому стані. Частина аркушів справ зіпсовані. Не усі справи прошиті та підписані. Частина справ підписана і пронумеровано значно пізніше їх завершення. Орієнтовно у 30 - 40-х рр. XIX ст. Траплялися випадки, коли у одну папку підшивали справи зовсім різного змісту [3, с. 548-593].

Також стаття В.Ястребова цінна тим, що в ній дослідник опублікував частину документів фортеці Св. Єлизавети (31 копія), які потім використовують у своїх дослідженнях майбутнє покоління істориків, дослідників, краєзнавців. Сам же В.Ястребов не приділив значної уваги інтерпретації опублікованих ним документів [3, с. 548-593].

Після 1886 року робота по впорядкуванню документів архіву довгий час не велася. Напевне в 1927 році, з передачею архіву до відділу рукописів Державної публічної бібліотеки (згодом – Інститут рукопису ЦНБ ім. В.Вернадського), для зберігання документів архіву був створений фонд під номером IX, якому присвоєно назву «Архів фортеці Св. Єлизавети». Співробітниками відділу робилася спроба по впорядкуванню архівних матеріалів. Схоже, впорядкування не було закінчено. Так, наприкінці 1920-х років під час роботи над статтею «До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина и Єлизаветчина)» з матеріалами архіву ознайомився історик С.Шамрай. Він зазначив, що цілісність архіву була порушена. 23 папки передані разом з усім рукописним відділом бібліотеки колишнього Київського університету до Рукописного відділу Державної Публічної бібліотеки (пізніше - Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В.Вернадського), а 1 папка чомусь потрапила до

Київського центрального архіву давніх актів. Дослідник також відзначив, що архів не був упорядкований, аркуші архівних справ не були пронумеровані. Самі ж архівні справи зберігалися погано, багато справ згнило і розсипалося [10, с. 207].

Лише в 1960-х роках співробітник Інституту рукопису І.Лисоченко впорядкувала архів фортеці Св. Єлизавети. Були переглянуті папки зі справами, складено каталог і короткий опис справ. Папки зі справами були розміщено в хронологічній послідовності, пронумеровано аркуші справ. І.Лисоченко також відзначила поганий стан документів архіву, як наслідок недбалого ставлення до зберігання і порядкування архівних матеріалів в XVIII, XIX та на початку XX століття. Байдуже, безвідповідальне ставлення до архівних матеріалів в минулому стало головною причиною того, що багато документів виявилися пошкодженими або взагалі були втрачені для дослідників. Тому у 1960-х роках значна кількість документів архіву була відібрана на реставрацію [5, с. 29-30].

І.Лисоченко відмітила, що фонд IX представлений не в повному обсязі. В Інституті зберігається приблизно дві третини від загальної кількості документів архіву. Частина матеріалів архіву фортеці потрапили до Київського центрального архіву давніх актів (тоді, як С.Шамрай повідомляв, що лише 1 папка чомусь потрапила до Київського центрального архіву давніх актів) [5, с. 29-31]. Також нагадаємо, що у другій половині XIX ст. частина документів фортечного архіву була вивезена до Російської імперії. І зараз зберігається у фондах 410 і 412 Російського державного воєнно-історичного архіву (м. Москва).

У наш час, як і в 60-і рр. XX ст. «Архів фортеці Св. Єлизавети» продовжує зберігатися в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського у фонді під номером IX. Але і на сьогодні можна констатувати, що робота по впорядкуванню архіву фортеці Св. Єлизавети так і не була доведена до кінця. Справи не анотовані. Є лише загальний опис справ, які зберігаються у тій чи іншій папці. Часто трапляються папки, у яких справи зібрані механічно, без якої не будь систематизації і логіки. Зокрема справи у таких папках відображають зовсім різні, часто не пов'язані між собою сюжети. У деяких папках зберігаються документи, які не згадані в описі. Подальше впорядкування архіву, його систематизація, докладний опис і анотація могли б полегшити у майбутньому роботу дослідників.

В цілому фонд IX мало відомий широкому загалу науковців, а тому не введений в науковий

оббіг в тій мірі, на яку він заслуговує. Матеріали архіву фортеці Св. Єлисавети могли б використати історики, краєзнавці, архівознавці. Документи фонду IX могли б доповнити, уточнити, а може навіть пролити світло на нові аспекти таких широких і, здавалося, добре розроблених тем, як: Гайдамацький рух на Правобережній Україні (спр. 38-73; 215-237; 457-498), запорозьке козацтво в останні часи свого існування (спр. 1150-1173; 1183-1187; 1422-1442; 1728-1776), прикордонні відносини російських урядовців (спр. 132-214; 625-650), заселення південного краю і торгівельні відносини в краї (спр. 1128-1145; 1305-1318; 1501-1503; 1504; 1896; 1904-1911) та інші. Матеріали фонду можуть стати потужною джерельною базою для нових або малодосліджених тем, як початки міського самоврядування в Єлисаветграді (спр. 251-256), інженерна справа і будівництво фортеці Св. Єлисавети (спр. 111-127; 521-551; 1450-1467; 1698-1707), прикордонні стосунки з турками, татарами, поляками (спр. 132-214; 1961-1965; 2050-2056), військова історія XVIII століття (спр. 1007-1011; 1319-1344; 1966-2037; 2080-2093).

Частина документів архіву фортеці Св. Єлисавети відображають події періоду російсько-турецької війни 1787-1791 років. Так, наприклад, у архіві зберігаються документи, які можуть розповісти про військовий шпиталь при фортеці Св. Єлисавети, а також документи князя Г.А. Потьомкіна, які відносяться до періоду підготовки до нової війни з Туреччиною. В зв'язку з початком нової російсько-турецької війни 1787-1791 років, у фортеці Св. Єлисавети був організований генеральний шпиталь. Це була ініціатива князя Г.А. Потьомкіна, армія якого в 1788 р прямувала до Очакова (спр. 18775-18790; 19200-19220) [б.с. 323].

«Архів фортеці Св. Єлисавети» виступає особливо цінним масивом джерел з історії Новослобідського козацького полку. Саме у фонді IX компактно зберігаються важливі документи, які

дозволять прослідкувати історію новослобідського козацтва. Зокрема, це рапорти і донесення про стан Новослобідського козацького полку 1761-1763 рр. (спр. 1345-1354; 1626-1647, 1708-1727, 1779-1825), ордери про надання ґрунтів і угідь старшині полку (спр. 1355-1367), «Табели о состоянии слободского казачьего полка» (спр. 1345; 1626; 1634; 1708), які дозволяють прослідкувати динаміку зростання чисельності новослобідського козацтва, накази канцелярії козацтву і населенню, звіти сотників і сотенних правлінь, звернення і клопотання козацтва полку (спр. 315-338; 1195-1199). Тут ж зберігається дуже важливий документ – «Додаткові правила» для Новослобідського козацького полку. Саме ця постанова затвердили статус полку, визначили його полковий і сотенний штат, кількість сотень-слобід (спр. 1145) та ін.

Таким чином, «Архів фортеці Св. Єлисавети» пройшов складний шлях від моменту його виявлення до сьогодення. Нажаль, через недбале ставлення до зберігання документів чимала їх кількість була зіпсована, а то й взагалі втрачена для дослідників. Але наявний масив – 23 тисячі одиниць зберігання, може стати потужною базою не одного серйозного дослідження регіональної історії другої половини XVIII і навіть початку XIX ст.

Можемо констатувати, що не зважаючи на використання документів архіву дослідниками XIX, XX і XXI ст. і написання потужних робіт з історії півдня України (Полонська і Шамрай), великий масив документів так і не був використаний. Ми віримо, що вони ще знайдуть свого дослідника. Але для того, щоб архівними матеріалами фонду було зручно користуватися, слід зробити анотацію і опис всіх справ архіву. Для більшої доступності матеріалів фонду широкому колу фахівців, треба розпочати публікацію найбільш важливих, цікавих і цінних документів. Це, так би мовити, завдання на перспективу. Ця справа може затягнутися не на один рік, і роботи вистачить не на одного вченого.

Джерела та література

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України (далі ІР НБУ). – Ф. IX: Архив крепости Св. Елизаветы.
2. Соколов К. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде / К. Соколов // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1848. – Т. 2.
3. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизаветы / В. Ястребов // 300ИД. – 1889. – Т.15. – С. 548-593.
4. Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей: Монографія. / Хмарський В.М. – Одеса: Астропрінт, 2002. – 400 с.
5. Лисоченко І.Д. Архів фортеці Святої Єлисавети / Лисоченко І.Д. // Збірник оглядів фондів відділу рукописів. – К.: АН УРСР. – 1962. – С. 29-35.

6. Якубова Т. «Архив крепости Св. Елизаветы» о русско-турецкой войне. 1787-1791 гг. и крепости Очаков (по материалам Института рукописей НБУВ) / Татьяна Якубова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2013. – С. 322-328.
7. Домарацька К. «Предназначенные для хранения в Военно-топографическом депо». До історії архіву фортеці Св. Єлисавети // Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. Вип. 1. – К., 1997. – С. 178-183.
8. Шевченко С. Доля архіву фортеці Св. Єлисавети (друга половина XVIII – XIX ст.) // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 18. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. С. 194-199.
9. Загоровский Е. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке. Сербские военные поселения. / Е. Загоровский // Военно-исторический вестник. – К.: 1912 – кн. 1, 4; 1913 – кн. 1.
10. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина и Лизаветчина) / Сергій Шамрай // Записи історично-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. XXIV. – С. 207–302.
11. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в першій пол. XVIII ст. / Наталія Полонська-Василенко. – Ч. 1. – Мюнхен : «Дніпрова хвиля», 1960. – 221 с.
12. Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії: Запорізька спадщина / О.М. Посунько. – Вип. 8. – Запоріжжя: Тандем-У, 1998. – 79 с.
13. Дідик С. С. Новослобідський козацький полк (1753-1764 рр.); дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. С. Дідик ; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2009. – 279 с.
14. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 147-148.
15. Канцелярія Новосербського корпусу (1754–1764 рр.) / В. Мільчев (упоряд.), О. Посунько (упоряд.). – Запоріжжя, 2005. – 442 с. – (Джерела з історії Південної України; Т.7).
16. Центральний державний історичний архів давніх актів (м. Київ). – Ф. 59: Киевская губернская канцелярия. – Оп. 1. – Спр. 2158.
17. ІР НБУ. – Ф. V: Одесское общество истории и древностей.